KLASSİK O‘ZBEK SHOİRİ FAQRİ TOHİR VA UNİNG ADABİ KİSHİLİGİ

Shogofa OZGUR
Erciyes Universiteti Til va Adabiyot Fakulteti,
Turk Tili va Adabiyotı Kafedrasi Doktorantı, Kayseri/TÜRKİYE
sukufe.ozgur93@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5660-0860
Turgut KOÇOĞLU
Prof. Dr. Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri/TÜRKİYE
kocogluturgut@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-5144-3854

Annotatsiya: Klassik O‘zbek adabiyoti, XIV asrning so‘nglaridan boshlab, XV asr Timuriylar davrida davlat rasmi tili maqomiga ega bo‘lib va yuksalib, XX asrning birinchi yarimiga qadar davom etgan O‘rta Osya Turiy tillaridan biridir.

Lutfi, Navoyi, Bobur, Husain Boyquro, Gadayi, Sakkaki, Xujandi kabi yuzlarcha shoir va yozuvchi ushbu til bilan nodir asarlar yaratgan va ulardan biri ise, Faqri Tohirdir.

Faqri Tohir'ning tug‘ilishi va vafoti haqqida to‘liq ma'lumotga ega emasmiz. Devanidagi ayrim baytlarga ko‘ra, Faqri Tohir, Sharqi Turkistonning Jin Diyori isimli qishlog‘ida tug‘ilgan. Uch tilda (O‘zbekcha, Forscha, Arabcha) she‘rlar yozman. She‘larida, Faqri, Faqri Tohir ve Tohir maxlaslarini qo‘llangan. Undan Arba'un isimli bir devon miros qolgan.

Kalit so‘z: Klassik O‘zbek adabiyoti, Faqri Tohir, Jin Diyori, Arba‘un.

Abstract: Classical Uzbek literature, from the end of the 14th century to the 15th century Timurids, has the status of a state painting language, and is one of the Central Asian Turkic languages, which rose and continued until the first half of the 20th century.

Hundreds of poets and writers like Lutfi, Navoyi, Bobur, Husain Boyquro, Gadayi, Sakkaki, Xujandi have created rare Works in this language, and on of them is Faqri Tahir.

We do not have complete information about the birth and death of Faqri Tahir. According to some verses in Devan, Faqri Tahir was born in Jin Diyari, a vilage in East Turkistan. I write poems in three languages (Uzbek, Persian, Arabic). İn his poems, Faqri Tahir anda Tahir nickname are used. He inherited a devan named Arba'un.

Key Words: Classical Uzbek Literature, Faqri Tahir, Jin Diyari, Arba‘un.

KİRİSH

Klassik O‘zbek adabiyoti yo Chig‘atoy adabiyoti, XIV asrning so‘ngi yillaridan boshlab, XV asr Timuriylar davrida davlat rasmi tili maqomiga ega bo‘lib va yuksalib, XX asrning birinchi yarimiga qadar davom etgan O‘rta Osya Turiy tillaridan biridir. Chig‘atoy so‘zi, Chingiz Xonnin og‘li Chig‘atoy Xonning ismidan olingan. Ayrim tarxi davrlarda bilim odamlari tamonidan Chig‘atoy, Chig‘atoycha, Chig‘atoy Turkchasi, Turkiy, Turk Laffi, Truk ulusi, Turk xalqi, Qadim O‘zbekcha ve Eski O‘zbekcha atamalari ham ko‘llanilgan.

Ekmanning aytishicha: İkinchi dunyo urushidan so‘ngra Rus bilim odamlari Chig‘atoy so‘zining o‘rnida, İslomi O‘rta Asyo adabi Turk tilining O‘rta Asyo davlatlarini qamragan Eski O‘zbekcha atamasini qo‘llanmoqqa boshlaganlar. (Ekman, 2017:19) V.V. Rashidov ise, Qadim O‘zbekcha ve Eski O‘zbekcha atasmisini qo‘llangan.(Rashidov, 1959:16), Baskakov, Chig‘atoy atamasining o‘rnida Eski O‘zbekcha atamasini qo‘llangan.(Baskakov, 1960:178).

O‘rta Osyo Turk Xalqi İslom dinining qabul qilishlari bilan birlikda Arab yozuvini qo‘llanmoqqa boshlaganlar. Lutfi, Navoyi, Babur, Husain Boyquro, Gadayi, Sakkaki, Atoyi kibi o‘nlarcha shoir va yozuvchi ushbu yazuv bilan asarlar yozgan (İshonch, 1393:35.)

Arab yozuvi bilan ejod etgan shoirlardan biri ise, Faqri Tohirdir. Ahmadog‘lining Haqnomai Turkiy isimli maqolasida, at tutilgan asarni Jin Diyorli Faqri Torhir tamonidan qalamga olinganligini aytıb o‘tilgan (Ahmaog‘li, 2021:107) .

Faqri Tohir’ning Arba’un isimli ushbu asarida yer olgan sh’erlarlaga ko‘ra, shoir hozirgi Uyg‘uriston’ning Jin Diyori deb nomlangan qishlog‘ida tug‘ilgan. Qachon tug‘ilib va qachon vafot qilganligi haqqida hich bir ma‘lumot mavjuda bo‘lmgan. Shoir O‘zbekcha, Forscha va Arabcha bilan she’rlar yozgan. Unining faqatgina Arba’un ismli devanı bizgacha yetib kelgan.

Faqri Tohir’ning Hayoti:

Tadqiqotlarimizga ko‘ra, uch Tilda she’rlar yozgan(O‘zbekcha, Forscha ve A’rabcha) O‘zbek Adabiyotining shoiri Faqri Tohir haqqida yetarli ma’lumot topa almadık. Ammo, Ahmado‘g‘hli’ning (2021) **Haqnomai Turki** İsimli manzum maqolasida 1801 yilida Sharqi Turkiston’ning Jin Diyori isimli qishog‘ida Faqri Tohir isimli bir kotibning yashab ejod etgani aytılgan.

Shoirning ushbu devonini 22. va 70. Betlarida Jin Diyoridan ekanligi tasdiqlanadi:

جین دشتیده بیچاره بولوب دور فقری
دوست یار قیاشیم لریم کوروب ننگ قیلدی

Jin dashtida bichora bo‘lubdur Faqri
Do‘st yor qiyoshlarim ko‘rub nang qildi
(Faqri devoni 22. bet)

جین ملکیده بیر گوشه ده یاستاندی بو فقری
باشی دا فلک زخمی بیله واله و حیران

Jin mulkida bir gushada yostondi bu Faqri
Boshida falak zaxmi bila vola u hayron

(Faqri devoni 70. bet)

Yuqoridagi baytlarga ko‘ra shoir sharqi Turkiston va hozirgi Uyg‘uriston’ga oit bo‘lgan Jin Diyorida tug‘ilib ejod etgan. Sho’ir, she’rlarining ko‘pinchasida Faqri maxlasini ko‘llangan va bir necaha baytda Tohir va Faqri Tohir maxlasini ham qo‘llangan:

طاهرا بو فقیرلیق گنجین قولینگدین بیرماگیل
شکر قیل بو فضل الله گه تهی دستلیک نعم

Tohiro bu faqirliq ganjin ko‘lingdan bermagil
Shukr qil bu fazlullohga tuhi dastlik neʻam

(Faqri devoni 80. bet)

Asarnig 22. Betidagi Forscha she’rida ham Tohir maxlasini qo‘llangan:

نگر نام خویشت که **طاهر** شده
مطهر نیابم بتو صد دریغ

Nigar nomi xishat Tohir shuda
Mutahhar nayobam batu sad darig‘

(Faqri devoni 22. bet)

Quyidagi baytda ise Faqri Tohir maxlasini qo‘ llangan:

ای خوش که **فقر طاهر** قیلدینگ بو سوزنی ظاهر
آنگلاتمه اهل ظاهر بو گنج اصلی فنهان

Ay xusho Faqri Tohir qilding bu soz‘ni zohir
Anglatma ahli zohir bu ganji asli finhan[42]

(Faqri devoni 46. bet)

Devonining 47. Betida ham otim Faqridur deb aytib o‘tgan:

آطیم فقریدور دبدبم هم بو دور
بو فقری بو فقریغه فخریم بودور

Atım Faqri’dur dabdabam ham budur
Bu faqri bu faqri’ġa faxrım budur

(Faqri devoni 47. bet)

Devonining 47. Betida yer olgan Forscha rubaisida ushbu asarni hijri 1199. yili va ramazon oyida yozganligini ta’kidlagan:

بتاریخ هزار و صد نود نه
شده در اربعونم سی و هم نه

[42] Forscha pinhon kalimasining finhon shaklida yozilishi asarning sharqi Turkistonda va yerga ta’liqli bir shoir tamonidan qalamga alinganligiga dalolat qiladi. Chunki Uyg’ur xalqi, yozuvlarida **P** harfini o‘rnida **F** harfini qo‘llanadilar.

شده اتمام آن شهری مبارک
بماهی روزه فضلی حق تبارک
Batorixi hazor u sad navad u nu
Shuda dar arba’unam si u ham nu
Shuda itmom on shari muborak
Bamohi ruza fazli haq taborak
(Faqri devoni 47. bet)

Asarning 115. betida yer olgan quyidagi baytda ushbu asarni ismini **Arba’un** ekanligi va ramazon ayida, Shanba kuni kechqurun yozib tugatganligini aytib o‘tgan.

شکر لله بولدی تمت **اربعون**
روزی شنبه ایردی کونگه کیچ قورون
Shukrulloh bo‘ldi tammat **Arba’un**
Ruzi shanba erdi kunga kechqurun
حق نصیب ایتتی تمام توتماق صیام
اربعون هم لطف حق بولدی تمام
Haq nasib etti tamom tutmoq siyom
Arba’un ham lutfi haq bo‘ldi tamom
(Faqri devoni 115. bet)

Yuqoridagi ma’lumotlarga ko‘ra, shoirning ismi Faqri Tohirdir. Sharqi Turkitonga oit bo‘igan Jin Diyorida tug‘ilgan. Qadimgi O‘zbek yozuvi bilan O‘zbekcha, Forscha va Arabcha she’rlar yozgan.

Ushbu devonni hijri 1199 yili ramazon oyi va Shanba kuni yozib tugatgan. Tugish va vafot torixi haqqida hich bir qaynoqda ma’lumor berilmagan.

Ushbu Devonning muhtavosi:

Devon, O‘zbekcha, Forscha va Arabcha she’rlardan tuzilgandir. Asardagi she’rlar, dini, tasavvıfi, ishqi, ayriliq va pand u nasihat mavzularidan iborat bo‘lgan. Asar, 8 betlik bir muqaddima bilan boshlaydi. Muqaddimada, oyatlar, hadislar va namoz bilan aloqali duolar yer olmaqdadir.

Devonning manzum qismi, 12. betden boshşaydi. Bu bo‘lumda, 125 O‘zbekcha, 36 Forscha va 4 Arabcha g‘azal, 84 O‘zbekcha ve bir forscha masnavi, 16 O‘zbekcha muxammas, 2 O‘zbekcha bir Forscha qasida, 8 O‘zbekcha va 2 Forscha ruboi yer olmaqtadır.

Asarnig 131-138 betlari arasida mansur bir matin yer olgan. Bu yerda, Hz. Muhammad, Hz. İbrohim, Hz. Nuh kabi ba’zi payg‘ambarlar va Hz. Aysha, Hz. Anas kibi ba’zi sahobalarnıng hayoti bilan a’loqali ma’lumotlar berilgan.

Devonning Nusxa Tavsifi:

Bu nusxa, Faronsa Milli Kutubxonasi qo‘l yozmalar bo‘limidan tadorik qilingan. Ushbu kutubxonaning qo‘lyozmalar bo‘limida 977 numara bilan qayd etilgan. Asar,

Nastaliq yozuvi bilan yozilgan va 150 betdan i’boratdir. Asarning betlari 21.5x12.5 cm ab’otidadr. Asarning bosh qapog‘ida kutubxona qayid raqami, ich qapog‘ va so‘ngi betida kutbxonaning muhri yer olmaqdadir.

XULAOSA

Ushbu maqolada, birinchidan O‘zbek abiyotining muhim shoirlaridan biri bo‘lgan Faqri Tohir’ning hayoti va adabi kishiligi haqqida qisqa ma’lumot berilgan. Keyinchalik shoirning devani tekshirilib, devanning mutavasi, nusxa tavsifi haqqida ma’lumot berilgan.

Darhaqiqat, ushbu tadqiqot **kllasik O‘zbek Shoiri Faqri Tohir ve uning adabi kishiligi** nomlangan maqola daslabki tadqiqotlardan biri bo‘lib, O‘zbek adabiyotı sohalariga hissa qo‘shish maqsadi bilan yozilmoqdadir.

Foydalangan adabiyot va manbalar:

1. Ahmadoughli, Abud Khalil (2021), “İlk Çağatay Devri Manzum Bir Eser (Haknāme-yi Türkī)”, Belh Üniversitesi, Marefat Quarterly social Science Journal, sayı 4/1, s. 106-115.
2. Baskakov, A. N, (1960), Turkskiya Yoziki, Moskvo.
3. İshonch, Zikrullah, (1393), Hozirgi O‘zbek Tili, Talimi bosmaxonasi, Kobul.
4. Qora Og‘och ,Gunoy, (2017), Zinus Ekman, Chig‘atoycha El Kitıbi, Turk Til Qurumi Yoyinlari, Turkiya.
5. Rashidov, V.V. (1959), O‘zbeksiya Yozi, Port1, Toshkent.